

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ТИПИ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ключові слова: функціональні типи, поселення, система розселення, зайнятість населення, галузі промисловості

Вступ. Постановка проблеми. Існуюча мережа населених пунктів Кіровоградської області пройшла складний шлях свого розвитку і формувалась в основному протягом VIII-XX століття. На кінець 80-х років минулого століття в області було сформовано потужний промисловий комплекс. Проте, наприкінці XX ст. з переходом від однієї системи господарювання до іншої змінилися економічна і соціальна база розвитку поселень, вимоги і потреби суспільства. Окремі населені пункти втратили і продовжують втрачати своє значення, інші змінюють свої виробничі, організаційні, господарські функції. У зв'язку з цим виникла потреба в дослідженні сучасних функціональних типів населених пунктів із визначенням їхніх перспектив, місця і ролі у збалансованому розвитку регіону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у розробку методологічних і теоретичних питань функціональної типології населених пунктів здійснили Н.І. Блажко, В.В. Покшишевський, М.М. Паламарчук, О.М. Паламарчук, О.Г. Топчієв, О.І. Шаблій, Ю.І. Пітюренко, Я.Б. Олійник, А.В. Степаненко, О.В. Бойко-Бойчук [1, 6–9, 12] та інші.

Особливості функціонування системи розселення окремих регіонів України досліджували В.О. Джаман (Чернівецька область), Д.В. Ткач (Тернопільська область), В.В. Загородній (Чернігівська область), Т.В. Буличева, Т.А.Гринюк (Київська область), А.А. Мозговий (міста Подільської регіональної системи розселення), Т.Г. Заставецький (Хмельницька область) [2, 10].

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. На основі зібраних і опрацьованих даних про чисельність і зайнятість населення, обсяги виробленої продукції за видами промислової діяльності, адміністративний статус, соціальний розвиток, а також системоорганізуюче значення і положення в системі розселення виділити і розкрити сучасні функціональні типи населених пунктів Кіровоградської області їхнє місце і роль у збалансованому розвитку регіону.

Виклад основного матеріалу. На формування і розвиток системи розселення визначальний вплив здійснюють структура і рівень розвитку функцій населених пунктів. Трансформації, які відбулися в господарському комплексі та сучасні демографічні депопуляційні процеси змінили

демографічну, виробничу, торгівельно-розподільчу, соціально-побутову, культурно-освітню, лікувально-оздоровчу та інші функції населених пунктів області, що не могло не позначитись і на функціонуванні усієї системи розселення.

На основі зібраних і опрацьованих даних про людинність і зайнятність населення, адміністративний статус, виробництво продукції за видами промислової діяльності, соціально-культурні функції, які виконує даний населений пункт, а також враховуючи його системоорганізує значення в системі розселення регіону виділено наступні функціональні типи поселень Кіровоградської області.

I. Поліфункціональне місто, центр обласної субрегіональної системи розселення – Кіровоград. Обласний центр є найбільшим за людинністю (236,1 тис. осіб [11], що становить 47,7 % від усього міського населення області, або 23,2% від населення області) містом області і виконує адміністративно-управлінські, виробничі, торгівельно-розподільчі, транспортні, науково-освітні, лікувально-оздоровчі, культурні, соціально-побутові функції. У Кіровограді зосереджена найбільша кількість підприємств і установ області. Підприємствами міста реалізовується майже половина (у 2011 році – 49,5% [5] від загального обсягу реалізованої продукції (товарів і послуг) області.

Основними галузями промисловості є: машинобудування та харчова промисловості. Провідні підприємства Кіровоградщини спеціалізуються на проектуванні, розробці та виготовленні автоматизованих систем управління технологічних процесів для атомних електростанцій України та зарубіжжя (ЗАТ «Науково-виробниче підприємство «Радій»), розробці та виготовленні сільськогосподарської техніки (ВАТ «Червона зірка»), виробництві дозуючого обладнання та котлів для альтернативних видів палива (ВАТ «Кіровоградський завод дозуючих автоматів»), виробництві гідромашин (ВАТ «Гідросила»), устаткуванні загального призначення (ТОВ Кіровоградський інструментальний завод «Лезо», ВАТ завод «Цукрогідромаш», ВАТ «Сегмент») [3] тощо. Широкий спектр продукції представлено виробництво харчової промисловості: олійно-жирової (промислова група «Креатив», ВАТ «Кіровоградолія» ТОВ «ГрадОлія»), м'ясопродуктів і напівфабрикатів з них (ВАТ «М'ясокомбінат «Ятрань»), хлібобулочних виробів (ВАТ «Паляниця», ВАТ «Кіровоградський хлібозавод») [3], переробкою зернових, випуском лікєро-горілчанних виробів та інші. У місті проводиться видобуток та виробництво високоякісної каменещебєневої продукції, функціонують підприємства легкої, деревообробної, хімічної промисловості.

У Кіровограді діє розвинена мережа освітніх, лікувальних, торгівельно-побутових, культурних закладів. Місто має вигідне центральне розташування, що сприяє розвитку міжселєнських зв'язків у регіоні. Через Кіровоград проходять важливі транспортні шляхи європейського і регіонального значення.

II. Міста обласного підпорядкування з переважанням промислових функцій і з розвиненими адміністративними, культурно-освітніми

функціями, які виступають центрами локальних систем розселення. До даного типу належать два міста області – м. Олександрія, м. Світловодськ. Чисельність населення м. Олександрії, другого за величиною міста області, в 2,8 рази менша за чисельність обласного центру (83,4 тис. осіб) [11]. У місті діють підприємства машинобудівної (ПАТ науково-виробниче об'єднання «Етал», ВАТ фірма «Віра-Сервіс», ТОВ завод «Автоштамп», ВК «Лідія» та інші), харчової (Цех №207 ЗАТ «Оболонь», ТОВ «Оксамит», ПП «Ксім», ПАТ Олександрійський Хлібозавод), легкої та хімічної промисловості [3, 4]. За 2011 рік підприємствами міста Олександрія реалізовано 4,6% від загального обсягу реалізованої продукції (товарів і послуг) області. На сьогодні актуальним залишається вирішення проблемних питань Олександрійського буровугільного комплексу, який знаходиться у стані занепаду. Відновлення його стабільного функціонування та подальший розвиток залежить від інвестицій, залучення яких одним з першочергових та стратегічних завдань керівництва Кіровоградської області.

У місті Світловодську проживає - 47,6 тис. осіб, що в 5 разів менше у порівнянні з Кіровоградом. Місто є важливим промисловим центром області (обсяг реалізованої продукції від загальнообласного становить 11,2 %), має потужний виробничий потенціал та соціальну інфраструктуру. Наявність Кременчуцької гідроелектростанції та створеної у зв'язку з її будівництвом потужної будівельної індустрії, наявність водних ресурсів, залізничного сполучення та інші умови сприяють розвитку промисловості. Найбільшими підприємствами є: дочірнє підприємство «Завод залізобетонних виробів» ЗАТ «Об'єднання Дніпроенергобудпром», ЗАТ Світловодський завод «Спецзалізобетон», ТОВ Світловодський «Машинобудівний завод», ВАТ «Чисті метали», ЗАТ об'єднання «Дніпроенергобудпром». У місті діють підприємства легкої, харчової та переробної промисловості [4] та достатньо розвинені культурно-освітні, лікувально-оздоровчі, рекреаційні заклади.

III. Міста з переважанням промислових і транспортних функцій, які є центрами районних систем розселення. До даної групи належать малі міста з чисельністю до 50 тис. жителів – м. Знам'янка (25,1 тис. осіб), м. Долинська (19,1 тис.), м. Гайворон (15,5 тис.) [11], у яких розвинений потужний транспортний комплекс і функціонують підприємства харчової, видобувної, деревообробної та інших промисловостей [3, 4].

У місті обласного підпорядкування – Знам'янці, понад 50% працевлаштованого населення зайняті на підприємствах залізничного транспорту. У місті добре розвинена сфера послуг, мережа торговельних закладів. Серед промислових підприємств провідними є: ТОВ «Агропродукт», ТОВ «Геоїд», ПАТ завод «Пуансон» [3]. Міста Долинська і Гайворон є центрами районів у яких розвинулась харчова, видобувна та інші промисловості.

IV. Місто з переважанням транспортної функції, що має міжрайонне значення в системі розселення. До даної категорії належить місто Помічна Добровеличківського району. Наприкінці 80-х років минулого століття місто

було потужним транспортно-промисловим центром у якому функціонували ряд промислових підприємств, сьогодні не працює жодне, в результаті чого місто втратило промислово-виробничу функцію. Враховуючи розвиненість транспортного сполучення із залученням інвестицій на базі чинних промислових фондів місто має всі можливості відновити свій промисловий потенціал.

V. Міста та селища міського типу, які є господарськими центрами районного значення з розвинутою промисловістю, торгівельно-розподільчими, адміністративними, культурно-освітніми та лікувально-оздоровчими закладами і є центрами районних систем розселення.

Дана категорія включає 5 міст з чисельністю населення до 20 тис. осіб (Новоукраїнка, Новомиргород, Мала Виска, Бобринець, Ульяновка) і 10 селищ міського типу з чисельністю населення від 3 до 10 тис. осіб (Олександрівка, Петрове, Новоархангельськ, Голованівськ, Добровеличківка, Новгородка, Вільшанка, Компаніївка, Онуфріївка, Устинівка), що становить 38,4 % від міських поселень області в яких проживає – 18,7% населення. У поселеннях даної категорії розвинена переважно харчова промисловість.

VI. Організаційно-господарські й культурно-побутові центри місцевого значення (центри куштових локальних систем розселення). До даного типу належать 10 селищ міського типу з чисельністю населення від 2,5 до 10 тис. осіб. Залежно від особливостей виконуваних функцій поселення поділяються:

VI. 1. Поселення з розвинутою видобувною промисловістю і соціальними функціями. До них належать найбільші за чисельністю селища міського типу: Смоліне, Побузьке, Завалля, у яких розвинена відповідно: урановидобувна, феронікелева, графітова промисловості. У смт Смоліне Маловисківського району розпочато будівництво нового українсько-російського підприємства по переробці уранової руди ПАТ «Завод з виробництва ядерного палива».

VI. 2. Селища міського типу, які є агропромисловими центрами місцевого значення. До даної категорії належать п'ять селищ міського типу з чисельністю до 5 тис. осіб – Капітанівка, Приютівка, Павлиш, Нова Прага, Димитрове.

VI. 3. Селища міського типу, які розташовані в зоні впливу найбільших міських центрів області – смт Нове (м. Кіровоград), смт Знам'янка Друга (м. Знам'янка), смт Власівка (м. Світловодськ).

VII. Селища міського типу з слабозрозуміною системоутворюючою функцією. До даної категорії належать 6 селищ міського типу, які мають найменшу чисельність населення (до 3 тис. осіб) і втрачають або втратили свою містоутворюючу функцію в результаті монофункціональної галузі промисловості. З занепадом буровугільного комплексу припинила свою діяльність брикетна фабрика по переробці бурого вугілля «Байдаківська» в смт Балахівці, не функціонують Бандурівський і Морозівський буровугільні розрізи в смт Пантаїївка. Закриття цукрових заводів в смт Салькове і

Молодіжне призвели до безробіття більшості населення цих населених пунктів.

Функціональні типи сільських населених пунктів були систематизовані в першу чергу на основі чисельності і зайнятості населення в галузях господарства.

I. Аграрно-індустріальні центри, які виконують адміністративну, соціально-культурну функції і на їхніх територіях функціонують підприємства різних форм власності. До даного типу належать 104 населених пункти, що становить 10,3% від сільських поселень області. Це переважно великі і крупні сільські населені пункти з чисельністю населення від 1000 до 5000 тис. осіб. З них у 87 адміністративні функції виконують сільські ради. Більшість населення зайнятих у сільському господарстві та промисловості і незначна – в соціально-культурній сфері. В залежності від галузевої структури промисловості, що розвинулась у населених пунктах можемо виділити наступні підтипи.

I. 1. Аграрно-індустріальні центри з розвитком добувної промисловості.

Видобуток граніту і виробництво високоякісної каменещебеневої продукції здійснюється у 11 сільських населених пунктах (с. Кам'яний Міст, с. Войнівка – Новоукраїнського району, с. Живанівка Компаніївського району, с. Соколівське Кіровоградського району, с. Марфівка Долинського району та інші), що становить 1,1% від загальної чисельності сільських пунктів.

Видобуток та відвантаження каоліну і вогнетривких глини проводиться у с. Катеринівці Кіровоградського району. Поблизу м. Кіровограда проводиться видобуток уранових руд на Інгульській шахті державного підприємства «Східний гірничо-збагачувальний комбінат» (с. Неопалимівка).

I. 2. Аграрно-індустріальні центри з розвитком лісової промисловості представлені такими напрямками: *деревообробна, лісопильна галузі та лісорозведенням.* До даної групи належить п'ять сільських поселень, що становить 0,5% від усіх сільських поселень області. Чисельність населення тут коливається в межах 350- 4522 осіб, а для географічного положення характерним є близькість до лісових масивів – Чорний, Чутянський, Нерубаївський та інші. Поселення даної категорії знаходяться переважно в Знамянському (с. Дмитрівка, с. Богданівка, с. Водяне), Олександрівському (с. Михайлівка – «Цибулівський деревообробний комбінат», Маловисківському (с. Оникієве - Оникієвське лісове господарство) районах.

I. 3. Аграрно-індустріальні центри з розвитком хімічної промисловості представлені виробництвом фарб, лаків у Кіровоградському (с. Шостаківка - приватне підприємство «Дніпро-Амід», с. Соколівське - ЗАТ «Сокіл», с. Грузьке - виробництво промислових газів ТОВ «Озон»-2) та Маловисківському (с. Велика Виска - Державне підприємство Оникієвське лісове господарство) районах.

I. 4. Аграрно-індустріальні центри з розвитком машинобудівної і машиноремонтної промисловості. Таких населених пунктів виділено два з

чисельністю населення близько 2000 осіб. У селі Червона Кам'янка Олександрійського району функціонує ВАТ Червонокам'янське ремонтно-транспортне підприємство, де проводиться виготовлення та ремонт вузлів та деталей до машин і механізмів для тваринництва та рослинництва, надаються послуги з техобслуговування та ремонту сільськогосподарських машин. У с. Павлівка Світловодського району проводиться виробництво устаткування спеціального призначення.

I. 5. Аграрно-індустріальні центри з розвитком будівельної промисловості. До даної категорії віднесено три сільські населені пункти підприємства яких спеціалізуються на виготовленні цегли, цементу, штучного каменю, сумішей бетонних та іншої продукції.

I. 6. Аграрно-індустріальні центри з розвитком харчової промисловості. До даної категорії належить найбільша кількість сільських поселень – 87, що становить 8,7% від усіх сільських поселень області і в них проживає 21,4% сільського населення. У сучасній структурі господарства сільських населених пунктів переважає харчова промисловість, яка характеризується широким асортиментом продукції.

Найбільші підприємства м'ясної промисловості зосереджені в сільських пунктах Ульяновського, Новоархангельського, Добровеличківського, Олександрійського, Новомиргородського, Долинського, Кіровоградського районів.

Олійно-жирова промисловість розвинулась в 11 населених пунктах по всій території області.

Молочна промисловість менш потужно розвинена у порівнянні з м'ясною. Найбільші підприємства зосереджено в Знам'янському, Кіровоградському, Олександрійському, Світловодському районах.

На Кіровоградщині розвинені борошномельна, хлібопекарська, круп'яна промисловості. Кондитерську продукцію виробляє ТОВ «Три Стар» у селі Черняхівкці Кіровоградського району.

У с. Межирічці Голованівського районі функціонує Межирічківський вітамінний завод державної акціонерної компанії «УКРМЕДПРОМ».

II. Аграрні центри які є низовою ланкою структури системи розселення. Населені пункти виконують адміністративно-господарські функції, мають обслуговуючі установи соціальної сфери, освітні та медичні заклади, які забезпечують місцеві потреби. Мешканці зайняті в сільськогосподарському виробництві та соціальній сфері. Таких населених пунктів 289, що становить 28,8% від усіх сільських поселень області. Слід відзначити, що поселення даного функціонального типу різняться за чисельністю населення, рівнем розвитку сільського господарства та соціальної сфери. Чисельність населення коливається в межах 53 – 5000 осіб. Поселення з найбільшою чисельність населення мають вигідне транспортне розташування і добре розвинену соціальну сферу, що позитивно вплине на їхній подальший розвиток.

III. Аграрні пункти – елементи низової ланки ієрархічної системи розселення. Це невеликі за людністю (переважно до 200 осіб) сільські

населені пункти, які не виконують адміністративних функцій, а більшість населення зайняті в особистому підсобному сільському господарстві. Тут майже не розвинена соціальна сфера. Таких сільських поселень 376, що становить 37,4% від загальної кількості сільських поселень і у них проживає 5% сільського населення області. Серед поселень даного типу доцільно виділити:

III. 1. Аграрні пункти з чисельністю населення 50 – 200 осіб, які не виконують адміністративних функцій, населення зайняте переважно в фермерських сільських та одноосібних сільських господарствах, незначна частина населення зайнята у соціальній сфері (зв'язок, ФАПи, бібліотеки, магазини), яка до того ж слабозрозвинена.

III. 2. Аграрні пункти з чисельністю населення до 50 осіб, мешканці яких зайняті в приватних аграрних селянських господарствах. Соціальна структура не розвинена. Лише, як виняток, у окремих поселеннях є ФАПи, пошта, бібліотеки, культові споруди. Таких населених пунктів в області 20% і в них проживає 1% сільського населення. У віковій структурі населення переважають особи старше працездатного віку і відсутні діти дошкільного та шкільного віку. Найбільше таких поселень сконцентровано у периферійних районах – Бобринецькому, Олександрійському, Новоархангельському Устинівському. З вищесказаного можемо передбачити, що сільські поселення даної категорії у майбутньому стануть безлюдними і припинять своє існування або будуть перетворені на сезонно заселені поселення.

Список літератури

1. *Бойко-Бойчук О. В.* Стратегія розвитку міст України / О. В. Бойко-Бойчук. – К. : Пульсари, 2002. – 156 с.
2. *Джаман В. О.* Регіональні системи розселення: демографічні аспекти / В. О. Джаман. – Чернівці.: Рута, 2003. – 392 с.
3. Довідник підприємств, які випускали у 2010 році промислову продукцію, в розрізі товарів представників / [від. за випуск І. В. Спінул]. – Кіровоград: Держкомстат України. Гол. упр. статистики у Кіровоград. обл., 2011. – 70 с.
4. Кіровоградська область : географічний атлас : «Моя мала батьківщина» / [від. ред. Т. В. Погурельська, гол. редкол. А. І. Кривульченко]. – К. : Мапа, 2012. – 20 с.
5. Офіційний сайт Головного управління статистики у Кіровоградській області [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kirstat.kr.ua>.
6. *Паламарчук М. М.* Економічна і соціальна географія України з основами теорії: посібник для викладачів економічних і географічних факультетів вузів, наукових працівників, аспірантів / М. М. Паламарчук, О. М. Паламарчук. – К. : Знання, 1998. – 416 с.
7. *Пітюренко Е. И.* Территориальные системы городских поселений Украинской ССР / Е. И. Питюренко. – К. : Наук. думка, 1977. – 205 с.
8. *Пітюренко Ю. І.* Розвиток міст і міське розселення в Українській РСР : Особливості розвитку і розміщення, типологія, територіальні системи і перспективи / Ю. І. Пітюренко – К.: Наук. думка, 1972. – 187 с.
9. Регіональне розселення в Україні: стан і прогноз / [Доценко А.І., Зінич В.Т., Великохатко О.Т. та ін.]; за ред. Б. М. Данилишина. – К. : Фенікс, 2007. – 376 с.
10. Ресурсний потенціал міст районного значення у соціально-економічному розвитку країни: матеріали «круглого столу» / за ред. С. О. Білої. – К. : НІСД, 2009. – 128 с.
11. Статистичний щорічник Кіровоградської області за 2010 рік / [за ред. Л.Б. Дівель]. – Кіровоград : Держкомстат України, 2011. – 522 с.
12. *Степаненко А. В.* Социально-экономическое развитие городов: проблемы комплексности и сбалансированности / А. В. Степаненко. – К. : Наук. думка, 1988. – 208 с.

Бабич О.В. Функціональні типи населених пунктів Кіровоградської області.

У статті виділено і розкрито функціональні типи населених пунктів Кіровоградської області на сучасному етапі їхнього розвитку. Визначення функціональних типів базується на основі даних про чисельність і зайнятість населення, обсяги виробленої продукції за видами промислової діяльності, адміністративний статус, соціальний розвиток, а також їх системоорганізуюче значення та положення в системі розселення.

Ключові слова: функціональні типи, поселення, система розселення, зайнятість населення, галузі промисловості.

Бабич О.В. Функциональные типы населенных пунктов Кировоградской области.

В статье выделены и раскрыты функциональные типы населенных пунктов Кировоградской области на современном этапе их развития. Определение функциональных типов базируется на основе данных о численности и занятости населения, объеме продукции по видам промышленной деятельности, административном статусе, социальном развитии, а также их системоорганизующее значение и положение в системе расселения.

Ключевые слова: функциональные типы, поселения, система расселения, занятость населения, отрасли промышленности.

Babich O.V. Functional types of settlements Kirovograd region.

The article highlighted and exposed functional types of settlements Kirovograd region at the present stage of their development. Defining functional types based on data on the number and employment, volume of production by type of industrial activity, administrative status, social development, and their value systems of organizing and position in the settlement system.

Keywords: functional types, settlement, settlement system, employment, industry.

Надійшла до редколегії 31.01.2013